

De ontwikkeling van het geweten; stand van zaken van onderzoek en theorievorming

W. STAPERT

ACHTERGROND Recente bevindingen binnen de neurowetenschappen hebben een hernieuwde belangstelling voor stoornissen in de gewetensontwikkeling doen ontstaan. In publicaties daarover wordt meestal naar bestaande theorieën over die ontwikkeling verwezen. De vraag is echter of deze theorieën adequaat zijn.

DOEL Inventariseren van theorieën die op dit moment beschikbaar en geschikt zijn voor psychiatrische beschouwingen.

METHODE Literatuuronderzoek naar theorieën voor de gewetensontwikkeling. Na selectie werden deze besproken en vergeleken.

RESULTATEN Negen theorieën werden geanalyseerd. Recente theorieën benadrukken voor de gewetensontwikkeling het belang van emotionele afstemming binnen relaties. Dat is een groot verschil met de klassieke theorieën, die inperking en controle vooropstelden.

CONCLUSIE De nieuwe invalshoek kan nieuwe inzichten bieden in de normale en gestoorde ontwikkeling van het geweten en daarmee bijdragen aan de klinische praktijk.

[TIJDSCHRIFT VOOR PSYCHIATRIE 52(2010)7, 433-443]

TREFWOORDEN gewetensontwikkeling, morele ontwikkeling

Recente bevindingen binnen de neurowetenschappen hebben een hernieuwde belangstelling voor stoornissen in de gewetensontwikkeling doen ontstaan. Zo zoekt men met neuro-imaging-technieken naar gestoorde hersenfuncties die de oorzaak van psychopathie en autisme zouden kunnen zijn. Daardoor verschijnen begrippen zoals geweten, morele ontwikkeling en empathie, na een jarenlange afwezigheid, opnieuw in psychiatrische publicaties (bijv. Blair 2006; Hansman-Wijnands & Hummelen 2006; Hare 1993; Keenan & Wakschlag 2002). Daarin verwijzen de auteurs meestal naar bestaande theorieën over de gewetensontwikkeling, of presenteren, op basis daarvan, nieuwe theorieën. Sociaal- en cognitief-psychologen, ontwikkelingspsychologen, maar ook ethologen en filosofen mengen zich daarbij in het

debat, dat echter bij de meeste klinisch werkende psychiaters onbekend is. In dit artikel presenteer ik daarom de stand van zaken.

METHODE

Bestaande theorieën over de gewetensontwikkeling werden door mij geïnventariseerd. Daartoe zocht ik in handboeken (Grusec & Hastings 2007; Killen & Smetana 2006); in publicaties, via PubMed, PsycINFO en Google Scholar (zoektermen: 'gewetensontwikkeling', 'conscience/moral development'; periode vanaf 1995) en in publicaties waarnaar in de gevonden literatuur frequent werd verwezen. Sommige theorieën zijn stromingen met meerdere varianten. Omwille van de beknoptheid heb ik deze onder de noemer van de belang-

rijkste vertegenwoordiger gebracht. Bestaande theorieën heb ik geïnventariseerd; deze zal ik in dit artikel kritisch bespreken en op een aantal punten met elkaar vergelijken.

TERMEN

Uitgangspunt is de betekenis die het woord ‘geweten’ in het dagelijkse taalgebruik heeft, zoals Blasi (1990) voor een psychologische benadering adviseert. Van Dale (2008) geeft als omschrijving: ‘Innerlijk besef van goed en kwaad waarnaar de mens de zedelijke waarde van eigen handelen beoordeelt’. In de geraadpleegde literatuur gebruikt een aantal auteurs de termen ‘gewetensontwikkeling’ (*conscience development*) en ‘morele ontwikkeling’ (*moral development*) als synoniemen (bijv. Blair 2006), terwijl anderen een duidelijke voorkeur hebben voor één van beide (bijv. Kochanska voor *conscience* en Kohlberg voor *moral*). Tussen beide termen blijkt echter zoveel overlapping te bestaan dat ik in dit overzicht geen onderscheid ertussen maak.

THEORIEËN OVER GEWETENS-ONTWIKKELING

Freud

Vóór 1900 hoorden beschouwingen over ethische principes, morele drijfveren en moreel gedrag tot het domein van filosofen en theologen. Freud (1914, 1923) was de eerste die het geweten een plaats gaf in een psychologische theorie. Zijn klinisch werk met volwassenen leverde hem ideeën over de normale en gestoorde ontwikkeling van het geweten op. Volgens Freud ontstaat het geweten aan het einde van de kleutertijd, als oplossing voor het oedipale conflict. Heftige tegenstrijdige gevoelens veroorzaken dan zoveel angst dat er voor de kleuter geen andere uitweg meer is dan zich met zijn vader te identificeren. Daarbij internaliseert hij diens normen- en waardesysteem. Er vormt zich een autonoom geweten, dat groten-deels onbewust werkt en dat schuldgevoelens ver-

oorzaakt zodra ouderlijke verboden worden overtreden. Voor meisjes zou deze ontwikkeling iets anders verlopen dan voor jongens, maar Freud heeft dat zelf niet uitgewerkt.

Zijn theorie is later door anderen aangepast en uitgebreid (Sandler 1960). Buiten psychoanalytische kring heeft Freuds theorie voor velen nog slechts een historische betekenis. Toch komt een aantal van zijn opvattingen in recente theorieën weer terug, zoals het belang van emoties in verhouding tot de rede; van onbewuste processen en van de relatie met de ouders.

Behavioristen

In de jaren dertig van de vorige eeuw begon een groep behavioristen de gewetensontwikkeling in gedragsexperimenten te onderzoeken. Zij waren geboeid door Freuds klinische beschrijvingen en probeerden daarom zijn theorie in stimulus-responschema's te herformuleren (bijv. Dollard e.a. 1939). Ze onderzochten het effect van negatieve sancties en de timing daarvan op het afleren van ongewenst gedrag. Later probeerden Sears e.a. (1957) het proces van internalisatie van normen en waarden in conditioneringsschema's te operationaliseren, maar zij slaagden daar niet in (Grusec 2006). Ze hielden onvoldoende rekening met de invloed van het ontwikkelingsproces (Macoby 2006).

Ondanks fundamentele verschillen waren er ook overeenkomsten met Freud. Zo stelden ook zij de vorming van het geweten en het internaliseren van normen en waarden centraal in hun theorie. Verder meenden ook zij dat het geweten voornamelijk door negatieve ervaringen wordt gevormd.

Piaget en Kohlberg

In de jaren zestig kwam er in de psychologie een stroming op gang die wel de cognitieve revolutie wordt genoemd, waarin het werk van Piaget een belangrijke rol speelde. Zijn ideeën over de morele ontwikkeling had hij al veel eerder gepubliceerd (Piaget 1932), maar pas met de Engelse

vertaling daarvan kregen ze invloed. Piaget had de manier waarop kinderen redeneren over de regels die ze in hun spel hanteren, geanalyseerd en onderscheidde daarbij drie stadia, met een vaste volgorde, geheel volgens de structuralistische principes van zijn ontwikkelingstheorie. Hij ontleende veel aan de filosofie van Kant (1724-1804), zoals het universele, generaliseerbare en verplichtende karakter van morele opvattingen, evenals het centraal stellen van rechtvaardigheid. Hij vond leeftijdsgenoten voor de morele ontwikkeling belangrijker dan ouders.

Kohlberg (1969) breidde Piagets fasetheorie verder uit. Hij integreerde moraalfilosofische denkbepelden in zijn theorie en meende zelfs dat deze een antwoord kon geven op de grote vragen van de ethiek. Hij bestudeerde de morele oordeelsvorming met behulp van morele dilemma's die hij aan proefpersonen voorlegde. Hun antwoorden groepeerde hij in drie niveaus met ieder twee fasen (dus zes opeenvolgende fasen), opklimmend in ontwikkelingsniveau.

Op het laagste, het preconventionele niveau (jonger dan 7 jaar), worden de morele redeneringen bepaald door egocentrisme: in de eerste fase door angst voor straf; in de tweede door streven naar eigen voordeel. Op het volgende, het conventionele niveau (7 tot 12/14 jaar), wordt, in fase drie, het oordeel van de sociale groep bepalend voor het onderscheid tussen goed en kwaad; in fase vier verandert dat in een *law and order*-opvatting. Op het hoogste, het postconventionele niveau (vanaf 14 jaar), wegen ethische principes het zwaarst: in de vijfde fase is persoonlijke overtuiging belangrijk, maar nog ondergeschikt aan de gemeenschapszin. Op dit niveau domineren democratische principes en utiliteitsprincipes: 'goed is wat zoveel mogelijk mensen gelukkig maakt'; filosofie van Mill (1806-1873). In de zesde fase zijn persoonlijke opvattingen over universeel geldende ethische principes belangrijker dan op democratische wijze tot stand gekomen meningen. Voorts krijgen ethische principes in deze fase een verplichtend karakter: 'wat goed is, moet ook worden gedaan'; de categorische imperatief van Kant; filosofie van Rawls (1921-

2002). Het redeneren volgens abstracte principes kan pas vanaf 12/14 jaar ontstaan. De meeste volwassenen komen echter, volgens Kohlberg, niet verder dan fase vier.

Zijn theorie heeft zeer veel onderzoek gegenereerd en domineerde jarenlang het debat over de morele ontwikkeling. Er kwam echter steeds meer kritiek. Deze gold zijn overtuiging dat er aan de vaste volgorde van de zes fasen niet getornd mocht worden, terwijl dit aspect van Piagets theorie ook op andere gebieden steeds minder steun kreeg. Verder bleek Kohlberg voor het bestaan van zijn zesde fase onvoldoende empirisch bewijs te kunnen leveren. Van feministische zijde kwam het verwijt dat in zijn abstracte begrip van rechtvaardigheid geen plaats is voor gevoelens van zorg en verantwoordelijkheid voor anderen (Gilligan 1982). Deze richting wordt *care-based morality* genoemd.

Hoffman

Hoffman presenteerde zijn ideeën over moraliteit middels het *bystandermodel*, waarbij iemand getuige is van de nood van een ander en daarop met emoties reageert. Helpen geldt dan als een moreel juiste daad waaraan empathie ten grondslag ligt. Schuldgevoelens ontstaan wanneer men aan het empathisch appel geen gehoor geeft. Hij beschreef de ontwikkeling van empathie vanaf de neonat tot in de volwassenheid (Hoffman 2000). Er kan, volgens Hoffman, echter pas van echte empathie sprake zijn wanneer het kind cognitief goed in staat is om onderscheid tussen zichzelf en anderen te maken. Hoffman legde die grens bij zeven jaar. Anderen echter, zoals Zahn-Waxler en Robinson (1995) en Eisenberg en Mussen (1989), deden onderzoek met jongere kinderen en vonden bij hen al vanaf twee jaar tekenen van empathisch gedrag.

Er ontstond veel discussie over wat empathie inhoudt. Volgens Zahn-Waxler en Robinson wordt daarbij bij de ene persoon hetzelfde gevoel opgewekt als degene die in nood verkeert, ervaart. Volgens Hoffman hoeft dat niet, maar moet het

opgewekte gevoel meer met de situatie van de noodlijdende te maken hebben, dan met die van degene die van deze nood getuige is. Volgens Eisenberg en Mussen moet er niet alleen een gevoel worden opgewekt, maar moet er ook een prosociale actie volgen, wil er van empathie sprake zijn.

Hoffman heeft het belang van empathie voor een goede gewetensontwikkeling aangetoond, maar eigenlijk beschrijft hij vooral de ontwikkeling van prosociale gevoelens en gedragingen en niet die van het geweten zelf.

Emde

In de jaren zeventig leverden nieuwe onderzoeksmethoden in de ontwikkelingspsychologie verrassende inzichten over de sociaal-emotionele ontwikkeling van baby's en peuters op (Bullowa 1979). Voortbouwend op het werk van Bowlby en Spitz deden psychoanalytici zoals Stern (1985) en Emde (1988a, b) voorstellen voor een modernisering van de theorie voor de sociaal-emotionele ontwikkeling. Men ontdekte dat een neonaat niet als een ongedifferentieerd wezentje ter wereld komt, maar dat aanleg en activiteiten vanaf het begin gericht zijn op het verkennen van de sociale wereld, op het zo spoedig mogelijk aangaan en onderhouden van wederkerige relaties. Al in het eerste halve jaar wordt er veel geoefend met bijvoorbeeld *turn-taking* (beurtwisseling) in vocalisaties, bewegingen en oogcontact en in het initiëren, vasthouden en verbreken van affectief contact. Alles lijkt erop gericht zo snel als mogelijk is, de ander in zijn gedachten, gevoelens en intenties te leren kennen (Trevanthen & Aitken 2001) en daarmee onder andere de mogelijkheid te verwerven met die ander rekening te houden.

Emde heeft een speciale belangstelling voor de morele ontwikkeling (zie voor een overzicht: Stapert & Smeekens 2007). Hij ziet in die oefeningen in emotionele afstemming het aanleren van de 'spelregels' voor de wederkerigheid, zoals die gelden voor de eigen sociale groep. Dit leerproces verloopt zonder dat het kind tot zelfreflectie in

staat is en zonder dat het er een bewuste herinnering aan overhoudt. Het geleerde blijft dus onbewust, maar is wel bij volgende exploraties beschikbaar om in praktijk te brengen (*procedural learning*). Al die ervaringen worden opgeslagen en zijn tevens van invloed op de manier waarop de hersenstructuren zich ontwikkelen (Schore 2001a). Emde beschouwt deze eerste sociale oefeningen als het begin van het socialisatieproces en ziet ze zelfs als de kern van de morele ontwikkeling. Deze fase van positieve wederkerige interacties noemt hij de Do-fase.

Rond de negen maanden maakt het kind een grote stap voorwaarts in sociale vaardigheden en begint het *social referencing*: het kind oriënteert zich in situaties van onzekerheid op de gelaatsuitdrukking van de primaire verzorg(st)er. Niet lang daarna zorgt de toegenomen mobiliteit ervoor dat ouders, om ongelukjes te voorkomen, hun kind moeten inperken en corrigeren. Dat noemt Emde het begin van de *Don't*-fase. Door de positieve ervaringen in de voorafgaande periode begint het kind aan deze fase met een coöperatieve instelling, waardoor frustraties minder snel optreden en conflicten sneller worden opgelost.

Rond de 18 maanden, wanneer het kind in staat is tot het vormen van mentale representaties, volgen de eerste tekenen van internaliseren van ouderlijke richtlijnen en verboden. Het kind leert niet alleen te gehoorzamen, maar, belangrijker nog, het leert ook strategieën te ontwikkelen om over eigen wensen en de directieven van de ouders te onderhandelen.

Rond de 24 maanden neemt het zelfbewustzijn toe en zorgen morele gevoelens, zoals schaamte, trots en voorlopers van schuldgevoelens, voor een grotere complexiteit. Het kind raakt bijvoorbeeld gespannen zodra ouderlijke regels worden overtreden, of wanneer er iets stukgaat. Ook zijn er de eerste tekenen van empathische zorg voor een ander en kunnen kinderen eenvoudige morele dilemma's begrijpen.

Kochanska

Emdes werk vormde een belangrijke inspiratiebron voor Kochanska. Zij startte rond 1990 een longitudinaal onderzoek naar de gewetensontwikkeling van jonge kinderen. Ze publiceerde artikelen met uiteenlopende thema's. Daarbij richtte zij zich onder andere op de invloed van temperament, de ontwikkeling van schuldgevoelens, internalisatie en zelfregulatie bij het kind. Ook deed zij onderzoek naar de ouders; daarbij ging zij in op de invloed van opvoedingsstijl en persoonlijkheidskenmerken (overzicht: Kochanska e.a. 2004; 2005). Kochanska bevestigde Emdes observaties dat al ruim voor het einde van de kleutertijd het begin van gewetensvorming valt waar te nemen. Ook bevestigde zij zijn theorie dat positieve ervaringen in de vroegste fase, opgedaan in wederkerige interacties tussen kind en sensitieve ouders, essentieel zijn voor het welslagen van de gewetensontwikkeling. Kochanska heeft een grote bijdrage geleverd aan de vernieuwing van het onderzoeksveld. Zij heeft geen nieuwe theorie ontwikkeld, maar door haar eclectische werkwijze heeft zij de integratie tussen tot dan toe verzuilde onderzoekstradities bevorderd. Haar onderzoek beperkt zich, evenals dat van Emde, tot de eerste vijf levensjaren; het wordt vaak geciteerd.

Stilwell

Stilwell heeft in de jaren negentig, in een reeks artikelen in een gerenommeerd tijdschrift, een onvoldoende onderbouwde theorie over de gewetensontwikkeling gepubliceerd (overzicht: Stilwell e.a. 2006). Aangezien internationale weerklank ontbreekt, bespreek ik deze theorie hier niet.

De Waal

De primatoloog De Waal beschreef uitingen van empathie bij apen (De Waal 1996). Hij beschouwt dat als de basis voor moreel gedrag. Volgens hem komt empathie bij alle zoogdieren voor. Hij beschrijft empathie als een proces dat

door de nood van een ander in gang wordt gezet, zonder dat daar een bewust besluit aan voorafgaat. Wel kan een dergelijke reactie in tweede instantie worden afgeremd. Hij verklaart dit proces met zijn perceptie-actiemodel (Preston & De Waal 2002). In dit artikel integreren de auteurs nieuwe onderzoeksresultaten uit de ethologie, de ontwikkelingspsychologie en het hersenonderzoek.

Ter ondersteuning van hun model beschrijven ze de werking van spiegelneuronen: hoe in het brein perceptie en actie met overeenkomstige codes in representaties worden opgeslagen, waardoor de waarneming van andermans actie dezelfde ('gespiegelde') gevoelsreacties oproept als wanneer die actie door de waarnemer zelf wordt uitgevoerd. Dit leidt bij een empathische reactie tot imitatie, in houding en expressie, van degene die in nood verkeert. Daardoor kan men zich beter in het gevoel van die ander verplaatsen. Deze reactie is zowel automatisch als onbewust, waardoor gevoelsuitingen, zoals huilbuien, ongewild aanstekelijk kunnen werken.

De Waal (1996) noemt de mogelijkheid tot affectieve afstemming onontbeerlijk voor de mensensoort, die voor een adequaat functioneren in de sociale groep erg afhankelijk is van coöperatie en onderling vertrouwen. De gewetensontwikkeling is volgens hem dan ook vooral op het bevorderen van die coöperatie gericht. De auteurs illustreren dit aan de hand van twee stoornissen waarbij het sociale functioneren zeer afwijkend is: psychopathie en autisme. De Waals theorie bouwt voort op de ideeën van Darwin (1809-1882) over sociale instincten en over communicatie van emoties. Zijn 'altruïstische' sociobiologie geeft een evolutionaire basis aan de recente theorieën over empathie en geweten, maar levert geen ontwikkelings-theorie van het geweten.

Blair

Damasio (1994) heeft in de jaren negentig nieuwe mogelijkheden beschreven om met *functional brain-imaging* hersenafwijkingen in beeld te brengen. Hij onderzocht patiënten met letsels van

de prefrontale hersenkwab bij wie zich stoornissen in het sociaal functioneren voordeden, terwijl de cognitieve functies intact waren. Hij toonde aan dat emoties voor dat sociale functioneren belangrijker zijn dan men tot dan toe had aangenomen.

Blair is door Damasio's werk geïnspireerd en heeft zich ten doel gesteld aan te tonen dat psychopathie door een genetisch bepaalde hersenafwijking wordt veroorzaakt (bijv. Blair 2003). Hij volgt daarin de opvattingen van Hare (1983). Ook autisme heeft Blairs belangstelling, vooral in contrast met psychopathie. Een autist mist het vermogen tot cognitieve empathie (*theory of mind*) en kan zich daardoor geen voorstelling vormen van wat er in iemand anders omgaat. De psychopaat kan dat wel, maar schiet tekort in affectieve empathie: het herkennen van emoties bij anderen, vooral angst en verdriet, die beide normaliter een empathische reactie uitlokken.

Blair verdiepte zich ook in theorieën over de morele ontwikkeling. Hij onderscheidt daarbij verschillende vormen van moraliteit: *care-based* (waar empathie voor nodig is), *social convention* (gedragscodes in de sociale omgang), *disgust-based* (vaak rond seksualiteit) en *fairness/justice* (vergelijk Piaget/Kohlberg). De empathische tekorten bij psychopathie wijt hij aan het disfunctioneren van de amygdala en de ventromediale frontale cortex. Hij is voornamelijk geïnteresseerd in aanlegfactoren en minder in het socialisatieproces. Hij houdt in zijn theorie ook weinig rekening met de invloed die traumatische verstoringen van interactiepatronen in het eerste levensjaar kunnen hebben op de vorming van de prefrontale hersenstructuren (zie Schore 2001b).

Haidt

Haidt noemt zichzelf een intuïtist. Hij beschrijft hoe we doorlopend situaties, personen en gebeurtenissen beoordelen zonder dat we ons daarvan bewust zijn. Het gaat dan om snelle, door emoties gestuurde reacties, die zonder reflectie tot stand komen. Achteraf over zo'n automatisch

gevormde intuïtie redeneren leidt, volgens hem, meestal tot het bekrachtigen van het reeds langs intuïtieve weg gevormde oordeel (Haidt 2001). De rol die hij aan emoties in relatie tot de ratio toeschrijft, is dan ook volkomen tegengesteld aan wat Kohlberg heeft beschreven. Ook morele oordelen komen volgens Haidt op die intuïtieve manier tot stand. Bovendien vinden deze hun oorsprong in al in aanleg aanwezige, dus voorgeprogrammeerde, voorkeuren, die door ervaringen alleen nog maar hun definitieve vorm en betekenis moeten krijgen. Het socialisatieproces acht hij slechts van secundair belang.

Hij noemt zijn theorie *intuïtieve ethiek* en onderscheidt vier thema's waarbij morele reacties voorkomen: lijden van anderen, hiërarchie, wederkerigheid en reinheid (Greene & Haidt 2002). Haidt vindt dat er in de theorieën over de morele ontwikkeling teveel nadruk is komen te liggen op empathie en schuldgevoelens. Hij is meer geïnteresseerd in andere morele emoties, waartoe hij ook kwaadheid, schaamte, verlegenheid/gêne, afkeer en walging rekent. Zijn intuïtieve reacties lijken op wat De Waal beschrijft, maar Haidts theorie mist de daarin impliciete intentie om met anderen rekening te houden.

DISCUSSIE

Negen theorieën bracht ik in dit overzicht samen. Ze vertonen veel verschillen, zoals in werkingsmechanismen en de drijvende kracht achter de gewetensontwikkeling (tabel 1). Ook wordt er in uiteenlopende mate belang gehecht aan ontwikkelingsaspecten op somatisch, cognitief, emotioneel, relationeel en interactioneel gebied (tabel 2). Meestal leidt dat tot overaccentuering van het 'eigen' aspect waardoor de theorie onevenwichtig wordt en incompleet blijft. Met elkaar geven de theorieën een beeld van de complexiteit van de gewetensontwikkeling (Killen & Smetana 2006; Kochanska e.a. 2005), maar geen ervan kan als algemeen aanvaard worden beschouwd en geen van alle biedt een compleet, geïntegreerd geheel.

TABEL 1 <i>Vergelijking van enkele kenmerken van de theorieën over de ontwikkeling van het geweten</i>						
	Theorie	Intr- ductie	Drijvende kracht achter ontwikkeling	Mechanisme	Leeftijd	Klinische achtergrond
Freud	Psychoanalyse	1914/1923	Driften, frustraties, afhankelijkheid, angst	Identificatie, internalisatie	Vanaf 5 jr	+
Behavioristen	Leertheorie	1930/1950	Conditionering	Stimulus-respons, internalisatie	Vanaf 1-2 jr	-
Kohlberg	Structuralistische epistemologie van Piaget	1923/1965	Cognitieve ontwikkeling	Rationele redenering	Vanaf 7 jr	-
Hoffman	Hoffmans theorie over de empathie-ontwikkeling	1970/2000	Empathic distress	Empathie	Voorlopers vanaf 0 jr; echte empathie vanaf 7 jr	-
Emde	Infant research Moderne psychoanalyse	1987/1995	Basic motives, positieve wederkerige ouder- kindinteracties	Affect attunement, internalisatie	Van 0-5 jr	+
Kochanska	Eclectisch (o.a. Emde)	1991/2005	Positieve wederkerige ouder-kindinteracties	Mutual responsive orientation	Van 0-5 jr	-
De Waal	Evolutionaire psychologie	1996/2002	Natural selection, reciproque altruïsme	Perception action model	Vanaf 0 jr	-
Blair	Cognitive neuroscience	1995/2006	Genetische expressie	Werking hersenen	Vanaf 0 jr	+
Haidt	Intuitive ethics	2001/2007	Door emoties bepaalde intuïtieve reacties	Ontplooiing aangeboren voorkeuren	Vanaf 0 jr	-

+ = wel aanwezig; - = niet aanwezig.

De zes recentere theorieën, te beginnen met die van Hoffman, vertonen echter wel overeenstemming in het belang dat zij hechten aan aanlegfactoren, emoties en emotionele afstemming (zie tabel 2). Achterliggend speelt er, volgens De Waal (1996), een veranderde opvatting over de menselijke natuur. Door Freud, de behavioristen en Piaget/Kohlberg werd deze als in aanleg ongeremd, driftmatig en zelfzuchtig beschouwd. Het socialisatieproces moest daarom, in hun opvatting, voornamelijk inperkend zijn: door negatieve ervaringen (Freud: angst; behavioristen: negatieve sancties) of door rationele controle (Piaget/Kohlberg). De recentere theorieën voeren (behalve Haidt), vanuit heel verschillende referentiekaders, argumenten aan voor het belang van emoties, de in aanleg aanwezige vermogens/geneigdheid tot emotionele afstemming en het aangaan van positieve, wederkerige relaties, gericht op coöperatie. Dat leidt tot grotere complexiteit die een multiaspectieve benadering nodig maakt (zie tabel 2). De gemeenschappelijkheid in de verandering van uitgangspunt betekent een paradigmatische verschuiving in de theorievorming ten opzichte van

de 'klassieke' theorieën. De periode dat Kohlbergs monoaspectieve theorie het debat over de morele ontwikkeling kon domineren is dan ook voorbij.

De recentere theorieën hebben veel overtuigingskracht en het ziet er naar uit dat ze de bovenaan zullen gaan voeren. Dat is meer dan alleen van theoretisch belang, want dergelijke veranderingen hebben ook consequenties voor de klinische praktijk. Het maakt uit of de clinicus die zijn/haar patiënt met antisociale gedragsstoornissen beter wil begrijpen, zoekt naar problemen in een ontwikkelingsproces dat gericht is op het inperken van ongewenste, zelfzuchtige neigingen, of naar problemen in een proces dat gericht is op het ontwikkelen van in aanleg gegeven mogelijkheden tot emotionele afstemming en coöperatie. In het eerste geval zal hij/zij zich, bijvoorbeeld wat de opvoeders betreft, afvragen hoe het zit met hun mogelijkheden tot het bieden van structuur; in het tweede geval zal hij/zij redenen hebben om te letten op hun sensitiviteit en emotionele beschikbaarheid. Zo'n verandering van theorie leidt dus, ook in de praktijk, tot andere vragen en daardoor tot andere antwoorden.

Een beter inzicht in de normale en gestoorde ontwikkeling van het geweten kan op nog meer gebieden een bijdrage leveren. Aan de neurowetenschappen kan het een theoretisch kader leveren dat gericht onderzoek en betere interpretatie van de resultaten mogelijk maakt. Bij bestudering van antisociale gedragsstoornissen kan het wellicht op het niveau van menselijke interacties causale verbanden laten zien die bij onderzoek naar interacties tussen beschermende factoren en risicofactoren niet zichtbaar worden (zie Hill 2002); wellicht maakt dit beter inzicht daarmee een gerichtere behandeling mogelijk (Moffit & Caspi 2007). Zo beschrijft Le Sage (2006) hoe de nieuwe inzichten nu al bijdragen aan verbetering van de diagnostiek en behandeling van jeugd delinquenten.

VERDER ONDERZOEK

Er is nog veel theoretisch en empirisch onderzoek nodig voordat er uitzicht is op een theorie die

in brede kring wordt aanvaard. Allereerst zal meer integratie eenzijdige theorievorming moeten voorkomen (Killen & Smetana 2006). Preston & de Waal (2002) bereiken dat bijvoorbeeld doordat zij bevindingen uit de neurobiologie, de ontwikkelingspsychologie, de sociale psychologie (Hoffmans empathieconcept) en de evolutionaire psychologie gebruiken om hun verklaringsmodel voor de werking van de gewetensfunctie te onderbouwen. Van dergelijke multidisciplinaire samenwerking kunnen we dan ook meer waardevolle bijdragen verwachten. Emde, die als kinderpsychiater, *infantresearcher* en psychoanalyticus breed georiënteerd is, bereikt meer integratie door in zijn theorie het hele scala van ontwikkelingsaspecten op te nemen (zie tabel 2). Kochanska heeft aangetoond hoe vruchtbaar zo'n meerzijdige theoretische benadering is als basis voor empirisch onderzoek.

Het zou daarom een grote stap vooruit zijn, wanneer ook de ontwikkeling na de kleutertijd naar Emdes en Kochanska's voorbeeld in kaart zou

TABEL 2 Vergelijking van het belang van ontwikkelingsaspecten in de verschillende theorieën over de ontwikkeling van het geweten

Perspectief	Freud	Behaviorist	Kohlberg	Hoffman	Emde	Kochanska	De Waal	Blair	Haidt
<i>Somatisch</i>									
- Aanleg				+	++	+	++	++	++
- Hersenontwikkeling					+			+	
<i>Cognitief</i>									
- Redeneren			++	+	+			+	--
- Onbewust proces	++	--	--		+		+		+
- Zelfbewustzijn				+	+				
<i>Emotioneel</i>									
- Morele emoties	++			++	++	+	+	+	++
- Aversie		+						+	+
<i>Relationeel</i>									
- Perspectief nemen			++	+	+			+	
- Affect attunement				+	++	+			
- Empathie				++	++	+	++	+	
<i>Interactioneel</i>									
- Ouders	+	++		+	++	++	+		
- Peers			++						

++ = heel belangrijk; + = belangrijk; -- = belang wordt ontkend; indien er weinig of geen belang aan een aspect wordt gehecht, of wanneer dit onduidelijk is, is geen notatie gegeven.

worden gebracht. Middels longitudinaal onderzoek met groepen uit de gewone populatie en met risicogroepen kan dan worden gezocht naar vroege voorspellers van een geslaagde of ontsporende gewetensontwikkeling (Stapert & Smee-kens, ter perse), of naar paden waarlangs dergelijke ontwikkelingen kunnen lopen (Kochanska 2005). Daarmee kunnen aanknopingspunten worden gevonden voor preventie en behandeling van een antisociale ontwikkeling. Hernieuwde belangstelling vanuit de psychiatrie voor dit soort onderzoek vergroot de kans op klinisch relevante resultaten.

CONCLUSIE

Onderzoekers uit de neurobiologie, infantresearch, sociale en evolutionaire psychologie vinden elkaar, in al hun verscheidenheid, in het belang dat zij voor de gewetensontwikkeling hechten aan het vermogen en de geneigdheid tot emotionele afstemming in relaties, beide al deels in aanleg voorgeprogrammeerd, op basis waarvan een kind kan leren rekening te houden met anderen. Dit uitgangspunt betekent een cultuuromslag ten opzichte van de klassieke opvattingen waarin de nadruk lag op inperking en controle van ongewenste driftmatigheid en gedrag. De recente inzichten kunnen een nieuwe invalshoek betekenen voor onderzoek dat ontsporing van de gewetensontwikkeling in antisociale richting bestudeert.

 Dit literatuuronderzoek werd verricht in het kader van onderzoek naar vroege predictoren van de gewetensontwikkeling. Dit is een deelproject van onderzoek naar factoren die de sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen beïnvloeden op de afdeling Ontwikkelingspsychologie, Radboud Universiteit, Nijmegen (projectleider: prof. M. Riksen-Walraven). Het deelproject wordt mede mogelijk gemaakt door subsidie van de Stichting Koningsheide.

Een uitgebreide versie van de literatuurlijst is op te vragen bij de auteur.

LITERATUUR

- Blair, R.J. (2003). Neurobiological basis of psychopathy. *The British Journal of Psychiatry*, 182, 5-7.
- Blair, R.J. (2006). The emergence of psychopathy: implications for the neuropsychological approach to developmental disorders. *Cognition*, 101, 414-442.
- Blasi, A. (1990). How should psychologists define morality? In T.E. Wren (Red.), *The moral domain: Essays in the ongoing discussion between philosophy and the social sciences* (pp. 38-70). Cambridge: MIT Press.
- Bullowa, M. (1979). *Before speech: the beginning of interpersonal communication*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Damasio, A.R. (1994). *Descartes' error: Emotion, rationality and the human brain*. New York: Putnam.
- Dollard, J., Doob, W.L., Miller, N.E., e.a. (1939). *Frustration and aggression*. New Haven: Yale University Press.
- Eisenberg, N., & Mussen, P.H. (1989). *The roots of prosocial behavior in children*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Emde, R.N. (1988a). Development terminable and interminable: I. Innate and motivational factors from infancy. *International Journal of Psycho Analysis*, 69, 23-42.
- Emde, R.N. (1988b). Development terminable and interminable: II. Recent psychoanalytic theory and therapeutic considerations. *International Journal of Psycho Analysis*, 69, 283-296.
- Freud, S. (1914). *Zur Einführung des Narzißmus*. Studienausgabe, Bd. III, Frankfurt am Main: Fischer (1978, 41-68).
- Freud, S. (1923). *Das Ich und das Es*. In: *Psychologie des Unbewußten*, Studienausgabe Band III, Frankfurt am Main: Fischer (1978, 273-331).
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge: Harvard University Press.
- Greene, J., & Haidt, J. (2002). How (and where) does moral judgment work? *Trends in Cognitive Sciences*, 6, 517-523.
- Grusec, J.E. (2006). The development of moral behavior and conscience from a socialization perspective. In M. Killen & J.G. Smetana (Red.) *Handbook of moral development*. (pp.243-265). Mahwah: Erlbaum.
- Grusec, J.E., & Hastings, P.D. (2007). *Handbook of socialization: theory and research*. New York: Guilford Press.
- Haidt, J. (2001). The emotional dog and its rational tail: A social intuitionist approach to moral judgment. *Psychological Review*, 108, 814-834.

- Hansman-Wijnands, M.A., & Hummelen, J.W. (2006). Differentiele diagnose van psychopathie en autismespectrumstoornissen bij volwassenen. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 48, 627-636.
- Hare, R.D. (1983). Diagnosis of antisocial personality disorder in two prison populations. *The American Journal of Psychiatry*, 140, 887-890.
- Hare, R.D. (1993). *Without conscience: the disturbing world of the psychopaths among us*. New York: Pocket Books.
- Hill, J. (2002). Biological, psychological and social processes in the conduct disorders. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 43, 133-164.
- Hoffman, M.L. (2000). *Empathy and moral development: implications for caring and justice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Keenan, K., & Wakschlag, L.S. (2002). Can a valid diagnosis of disruptive behavior disorder be made in preschool children? *The American Journal of Psychiatry*, 159, 351-358.
- Killien, M., & Smetana, J.G. (2006). *Handbook of moral development*. Mahwah: Erlbaum.
- Kochanska, G., & Aksan, N. (2004). Conscience in childhood: past, present, and future. *Merrill Palmer Quarterly*, 50, 299-310.
- Kochanska, G., Forman, D.R., Aksan, N., e.a. (2005). Pathways to conscience: early mother-child mutually responsive orientation and children's moral emotion, conduct, and cognition. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 46, 19-34.
- Kohlberg, L. (1969). Stage and sequence: The cognitive-developmental approach to socialization. In D.A. Goslin (Red.), *Handbook of socialization theory and research* (pp. 347-480). New York: Rand McNally.
- Maccoby, E.E. (2007). Historical overview of socialization research and theory. In J.E. Grusec & P.D. Hastings (Red.), *Handbook of socialization: Theory and research* (pp. 13-41). New York, Guilford Press.
- Moffitt, T.E., & Caspi, A. (2007). Evidence from behavioral genetics for environmental contributions to antisocial conduct. In J.E. Grusec & P.D. Hastings (Red.). *Handbook of socialization: theory and research*. (pp. 96-123). New York: Guilford Press.
- Piaget, J. (1932). *Le jugement moral chez l'enfant*. Paris: Alcan.
- Preston, S.D., & de Waal, F.B.M. (2002). Empathy: its ultimate and proximate bases. *Behavioral and Brain Sciences*, 25, 1-20.
- Sage, L.F. le, Stegge, H., & Steutel, J.W. (Red.) (2006). *Jeugd delinquentie en gewetensontwikkeling*. Amsterdam: SWP.
- Sandler, J. (1960). On the concept of superego. *Psychoanal. Study Child*, 15, 128-162.
- Schore, A.N. (2001a). Effects of a secure attachment relationship on right brain development, affect regulation, and infant mental health. *Infant Mental Health Journal*, 22, 7-66.
- Schore, A.N. (2001b). The effects of early relational trauma on right brain development, affect regulation, and infant mental health. *Infant Mental Health Journal*, 22, 201-269.
- Sears, R.R., Maccoby, E.E., & Levin, H. (1957). *Patterns of child rearing*. Oxford: Row, Peterson.
- Stapert, W., & Smeekens, S. (2007). Een goed geweten. Beschouwing over de normale ontwikkeling van het geweten. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 13, 91-107.
- Stapert, W., & Smeekens, S. (in druk). Five year olds with a good conscience development. *Psychoanalytic Study of the Child*.
- Stern, D.N. (1985). *The interpersonal world of the infant: a view from psychoanalysis and developmental psychology*. New York: Basic Books.
- Stilwell, B.M., Galvin, M.R., & Gaffney, M.M. (2006). Progress in conscience-sensitive psychiatry: assessment, diagnosis and treatment planning. *Conscience Works, An on-line Periodical: Theory, Research and Clinical Applications*, 2, 5-30.
- Trevarthen, C., & Aitken, K.J. (2001). Infant intersubjectivity: research, theory, and clinical applications. *Journal of child psychology and psychiatry, and allied disciplines*, 42, 3-48.
- Van Dale (2008). *Van Dale Online professioneel Nederlands*.
- Waal, F.B.M. de. (1996). *Good natured: the origins of right and wrong in humans and other animals*. Cambridge: Harvard University Press.
- Zahn-Waxler, C., & Robinson, J. (1995). Empathy and guilt: Early origins of feelings of responsibility. In K.W. Fischer & J.P. Tangney (Red.), *Self conscious emotions: The psychology of shame, guilt, embarrassment, and pride* (pp.143-173). New York: Guilford Press.

AUTEUR

W. STAPERT is psychoanalyticus en heeft als kinder- en jeugdpsychiater gewerkt in academische Kinder- en Jeugdpsychiatriecentra te Groningen, Amsterdam en Nijmegen.

Correspondentieadres: W. Stapert, Lunteren.

E-mail: w.stapert@ru.nl.

Geen strijdige belangen meegedeeld.

Het artikel werd voor publicatie geaccepteerd op 3-12-2009.

SUMMARY

Conscience development: a review of theory and research – W. Stapert –

BACKGROUND Recent findings in the neurosciences have rekindled interest in disorders of conscience development. Most of the publications on this subject refer to existing theories about conscience development. But the question is whether these theories are adequate.

AIM To review the theories that are currently available and that readily lend themselves to discussion among psychiatrists.

METHOD The literature was searched for theories on conscience development and those selected were discussed and compared.

RESULTS Nine theories were analysed. Recent theories stress that satisfactory conscience development is strongly influenced by emotional attunement in relationships, developed from inborn motives and capacities. These theories differ markedly from the classical theories which focused on restriction and control.

CONCLUSION The new approaches can bring new insights into both the normal and the deviant development of conscience and thereby make a contribution to clinical practice.

[TIJDSCHRIFT VOOR PSYCHIATRIE 52(2010)7, 433-443]

KEY WORDS conscience development, moral development